

ساختارشناسی جامعه‌ی اخلاقی مطلوب

از دیدگاه علامه‌ی طباطبایی رحمته‌الله

سیدمهدی سلطانی رنانی*

چکیده

جامعه‌ی اسلامی، جامعه‌ای است ارزشمند که در آن سعادت فرد با سعادت اجتماع پیوند خورده و میان مسؤولیت‌های اجتماعی و ایمان اسلامی ارتباطی قوی و ناگسستنی به وجود آمده است و اخلاق اجتماعی و جامعه‌ی مطلوب اخلاقی با مبانی مستحکم و ایده‌آل، عامل حقیقی این ارتباط می‌باشد؛ زیرا اخلاق با ملکات نفسانی و تزکیه‌ی نفس، اعمال فردی و روابط اجتماعی انسان ارتباط عمیق داشته، مستلزم همزیستی مسالمت آمیز و تعاملات پایدار عملی و درونی است. علامه‌ی طباطبایی رحمته‌الله از جمله اندیشمندانی است که در تفسیر المیزان و اندیشه‌های فلسفی خویش بدین موضوع در ترسیم جامعه‌ی مطلوب اخلاقی توجّه نموده و معتقد است: «جامعه‌ای که در آن مبانی ارزشی و پایدار اخلاقی، که شکل دهنده حُسن خلق و رفتارهای صحیح در رابطه و تعامل با دیگران است، به عنوان یک اصل جدایی‌ناپذیر ایمانی و اعتقادی مورد توجّه قرار نگیرد، عواطف انسانی اعضای آن رو به

انحطاط رفته، در نتیجه منجر به عدم اعتقادشان به مبدأ هستی و توحید الهی و نیز گسترش روز افزون فساد می‌گردد».

سعی نگارنده در این مقاله آن است که به مهم‌ترین مبانی ارزشی اخلاق در جامعه‌ی مطلوب انسانی به مثابه ویژگی‌های اصیل در استحکام و پایداری آن در اندیشه علامه‌ی طباطبایی رحمته‌الله علیه اشاره نماید.

واژه‌های کلیدی

قرآن کریم، اخلاق، جامعه‌ی مطلوب انسانی، مبانی و ویژگی‌های بنیادی اخلاقی، علامه طباطبایی رحمته‌الله علیه.

مقدمه

جوامع و تمدن‌های بشری دارای مسایل و موضوعات بی‌شمار، ابعاد متنوع، جنبه‌ها و جلوه‌های گوناگونی هستند و این ویژگی از تنوع و چندگانگی ابعاد بسیار پیچیده‌ی وجود انسان و دنیای پراسرار و تماشایی و زندگی تفکر انگیز او سرچشمه می‌گیرد. این مسایل، از موضوعات بلند و سرنوشت ساز فراطبیعی و حقایق معنوی آغاز گردیده و تا واقعیت‌های ملموسی چون فرهنگ، عدالت، امنیت، برابری، اخلاق و ... گسترش می‌یابد. در این میان یکی از جوامع و تمدن‌های سرشار از معنویت و برخوردار از جلوه‌گاه اخلاقی مطلوب، جامعه‌ی اسلامی است. جامعه‌ای که مبانی ارزشی اخلاق به عنوان ویژگی‌های پایداری، می‌تواند عامل تنظیم روابط اجتماعی اعضای آن باشد، مبانی که شامل برخوردهای صحیح دو طرفه و خصایص ممدوحی چون «صبر و پایداری، کظم غیظ، حیا و پاکدامنی، صله‌ی رحم، عفو و بخشش، امر به معروف و نهی از منکر و قناعت» است. آری! اجتماع انسانی عامل به این ارزش‌های اخلاقی، هم خود سعادت‌مند می‌گردد و هم الگویی ماندگار برای سعادت دیگر جوامع است و به فرمایش علامه طباطبایی رحمته‌الله علیه

جامعه‌ای است با اخلاق مطلوب و برخوردار از ایمان و عمل صالح و بنیادی ایده‌آل.

صبر و پایداری و فرو بردن خشم

از جمله خصوصیات لازم برای پایداری جامعه مطلوب اخلاقی، نهادینه شدن صبر و پایداری در قلوب فرد فرد اعضای جامعه در برخورد با مشکلات و فرو بردن خشم در برابر دیگران و برخورد با ملایمت و نرمی با ایشان است؛ زیرا جامعه‌ای که افراد آن در برابر سختی‌ها صبور نباشند، اظهار تنگدستی، بدزبانی و بدخلقی خواهند کرد و در برنامه‌های اخلاقی و زندگانی خود با شکست مواجه می‌شوند. هم‌چنین خشم، از صفات رذیله‌ی اخلاقی است که ترس دوستان و راندن آن‌ها را به همراه دارد و باعث عذاب‌های روحی او می‌گردد و دیگران روابط خود را با وی قطع می‌نمایند.

راز کامیابی افراد و مسئولان در مسایل زندگی و امور اجرایی، صبر و شکیبایی ایشان در برخورد با مشکلات و کظم غیظ در برقراری رابطه با دیگران است.

الف- صبر و پایداری

در قرآن کریم^۱ و روایات معصومین علیهم‌السلام به اهمیت صبر و پایداری و فواید آن در همه امور التفات و توجه خاصی شده است.

علامه طباطبایی رحمته‌الله در تفسیر المیزان، در مورد جایگاه و اهمیت ویژه‌ی صبر و پایداری می‌نویسد:

۱. امرهای خداوند به صبر، عموماً مطلق آمده و لذا شامل صبر در

۱- به عنوان نمونه می‌توان به آیات ذیل اشاره نمود: آل عمران/ ۲۰۰، زمر/ ۱۰ و انفال/ ۴۶.

طاعت خدا و صبر از معصیت و صبر در برابر شدايد می‌گردد.

۲. در آیه ۲۰۰ آل عمران، مردا از «اصبروا»، صبرهای فردی و «صابروا»، صبرهای اجتماعی است و بدیهی است که صبر و تحمل عمومی و همگانی از نظر قدرت، نیرو و اثر بالاتر از صبر و تحمل فردی است.

۳. صبر و پایداری در جامعه و در برابر سختی‌ها و مشکلات، باعث رشد اجتماعی بشر شده و او را همدوش تکامل مادی و معنوی در زندگی به پیش می‌برد.^۱

۴. خداوند به صابران اجری تام و کامل و بی حساب عطا می‌نماید، به طوری که اجرشان هم سنگ اعمالشان نیست.^۲

۵. صبر قوی‌ترین یاور در شدائد و محکم‌ترین رکنی است که در برابر تلون در عزم و سرعت تحوّل در اراده مورد توجه می‌باشد و همین صبر است که به انسان فرصت تفکر صحیح داده و به منزله‌ی خلوتی است که در هنگام هجوم افکار پریشان و صحنه‌های هول‌انگیز و مصایبی که از هر طرف رو می‌آورد، به انسان فرصت می‌دهد که صحیح فکر نموده و رأی مطمئن و صددرصد اتخاذ کند و قطعاً خدای سبحان با مردم صابر است.^۳

ب- فروبردن خشم (کظم غیظ)

قوه غضب، صفت رذیله بدخلقی را در آدمی متبلور نموده و او را از خدا و خلق دور می‌کند. به همین دلیل خداوند سبحان در مقام ارشاد،

۱- ر.ک: طباطبایی، سید محمدحسین؛ تفسیر المیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۷، ص ۱۵۴.

۲- همان، ج ۳۴، صص ۷۰-۶۹.

۳- ر.ک: طباطبایی، سید محمدحسین؛ تفسیر المیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۱۷، ص ۱۵۱.

پیامبر خود را از آن نهی می کند و می فرماید: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾^۱ در پرتو رحمت و لطف پروردگار، تو با مردم مهربان شدی، در حالی که اگر خشن و تندخو و سنگدل بودی، از اطرافت پراکنده می شدند. تندخویی و خشونت، آثار نامطلوبی را بر رفتار و اخلاق همه افراد جامعه برجای می گذارد، که «عذاب روحی، تنهایی، قطع روابط و مشکل شدن توبه و راه نجات انسان تندخو و خشن» از آن جمله اند.

حضرت محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرموده است: «خداوند متعال از تندخو و خشن توبه نخواسته است». سؤال شد، ای رسول خدا! چگونه چنین چیزی ممکن است، حضرت فرمود: «زیرا تندخو هرگاه از گناهی توبه کند، در گناه بزرگتری افتد».^۲

ممکن است منظور از حدیث فوق این باشد که افراد تندخو و بد خلق، هنگامی که در موردی توبه می کنند، در حالی که تندخویی و بدخلقی از وجود آن‌ها ریشه کن نشده، عقده‌ی آن را در جای دیگر و به صورت شدیدتر باز می کنند و به همین دلیل هرگز موفق به توبه کامل نمی شوند، مگر این که این رذیله اخلاقی را از وجود خود ریشه کن سازند.^۳

علامه طباطبایی در تفسیر آیه‌ی ۱۳۴ و ۱۵۹ سوره‌ی آل عمران چنین می گوید: «غیظ عبارت از یک هیجان روحی است که به انسان بعد از آن که با ناملایمات فراوانی روبرو شد دست می دهد و بر مؤمن است که از آن خودداری کند و خداوند به پیغمبرش نیز فرموده که با اَمّت خود

۱- آل عمران / ۱۵۹.

۲- اصول کافی، ج ۲، ص ۳۲۱.

۳- مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، ج ۳، ص ۱۶۴.

به مدارا و نرمش رفتار کند و در مقابل تندخویی آنان، از خود روی خوش نشان دهد و اصلاً خشمگین نشود؛ زیرا خشم و تندخویی اتحاد و روابط انسان‌ها را مختل نموده و از رحمت پروردگار محروم می‌نماید و حزن و اندوه را بر قلب انسان‌ها چیره می‌گرداند.^۱

حیاء و پاکدامنی

از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین پشتوانه‌های اخلاقی در جامعه اسلامی که انسان‌ها را از ارتکاب بسیاری از تخلفات و جرایم و تعدّی به حریم‌های ممنوعان نهی می‌کند و در حقیقت ضامن اجرای قوانین و هنجارهای اخلاقی محسوب می‌شود، حیاء و پاکدامنی است. توجّه به این مقوله‌ی مهم در اخلاق، وظیفه‌شناسی و احترام به قانون را در نظر افراد ارزشمند نموده و آنان را از اسارت هوای نفس و طبع سرکش می‌رهاند؛ زیرا هر کس به ناچار از خواسته‌های غیرمشروع خویش چشم می‌پوشد و از مقررات اجتماعی و اخلاقی جامعه پیروی می‌کند، تا خود را از سرزنش و ملامت دیگران مصون نگه دارد.^۲

از رسول گرامی اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نقل شده که فرمود:

«إِذَا رَأَيْتَ مِنْ أَحْيِكَ ثَلَاثَ خِصَالٍ فَارْجُءُ: الْحَيَاءَ وَالْإِمَانَةَ وَالصُّدُقَ وَإِذَا لَمْ تَرَهَا فَلَا تَرْجُءُ»^۳ وقتی در برادر خود سه صفت دیدی بدو امیدوار باش، حیاء و امانت و راستی و اگر این صفات را ندارد به او امیدی نداشته باش. حضرت علی عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ نیز فرموده: «الْحَيَاءُ يَصُدُّ عَنِ فِعْلٍ

۱- ر.ک: طباطبائی، سید محمدحسین، تفسیرالمیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۷، ص ۳۱ و ۹۸.

۲- همان، ج ۱۶، صص ۴۷۰-۴۶۹.

۳- نهج‌الفصاحه، ترجمه و تدوین: پاینده، ابوالقاسم، ص ۳۹، ج ۲۰۶.

القبيح: شرم و حياء آدمی را از کارهای ناپسند باز می‌دارد.^۱
درباره‌ی حياء و اثر روانی آن از امام صادق عليه السلام روایتی ذکر گردیده که به مفضل فرموده:

«قَلْوَاهُ كَمْ يُقْرَضُ ضَيْفٌ وَ كَمْ يُوفَى بِالْعِدَاةِ وَ كَمْ تُقْصَرُ الْحَوَائِجُ وَ كَمْ يَتَحَرَّرُ الْجَمِيلُ وَ كَمْ تُتَنَكَّبُ الْقَبِيحُ فِي شَيْءٍ مِنْ الْأَشْيَاءِ حَتَّى أَنْ كَثِيرًا مِنَ الْأُمُورِ الْمُفْتَرَضَةِ إِنَّمَا يُفَعَّلُ لِلْحَيَاءِ فَانَّ مِنَ النَّاسِ مَنْ كَوَّلَا الْحَيَاءُ كَمْ يَرَعُ حَقَّ وَالِدِيهِ وَ كَمْ يَصِلُ ذَا رَحِمٍ وَ كَمْ يُؤَدُّ أَمَانَةً، وَ كَمْ يَعِيفُ عَنِ فَاحِشَةٍ».^۲

«اگر تأثیر شرم و حياء نمی‌بود، احترام مهمان و وفای به عهد مراعات نمی‌شد. اگر حياء نمی‌بود، در قضاء حوائج و جلب نیکی‌ها و اجتناب از بدی‌ها به‌طور شایسته اقدام نمی‌شد. حياء نه تنها در اجرای وظایف اخلاقی مؤثر است بلکه بسیاری از فرایض قانونی نیز در پرتو حياء، جامه عمل می‌پوشد؛ زیرا بعضی از مردمندها که اگر حياء نمی‌بود، و از ملامت و سرزنش مردم نمی‌ترسیدند، مراعات حق پدر و مادر و هم‌چنین خویشاوندان خود را نمی‌کردند. اگر حياء نمی‌بود امانت‌های مردم را رد نمی‌نمودند و از هیچ عمل منافی با عفت چشم‌پوشی نمی‌کردند.»
در قرآن کریم، توجه به مسأله حياء و پاکدامنی و مراعات آن، در مهار نمودن غریزه جنسی و شهوات نفسانی، مورد تأکید قرار گرفته است.^۳ سخن اصلی قرآن کریم این است که بدون شک غریزه جنسی از غرایز سرکش انسان و سرچشمه بسیاری از گناهان و بی‌بند و

۱- غررالحکم، ص ۵۱.

۲- بحارالانوار، ج ۲، ص ۲۵.

۳- مؤمنون / ۷-۵، نور / ۳۳ و ۶۰، قصص / ۲۵، معارج / ۲۹ و ۳۱.

باری‌هاست، لذا کنترل و حفظ حدود آن از نشانه‌های مهم تقوا و پاکدامنی است و حیاء را در وجود آدمی تثبیت نموده و او را در رعایت حریم دیگران و عدم تجاوز به آن یاری می‌نماید و این مقتضای ایمان است که انسان‌ها از مرزهای الهی خارج نشوند و به کلی فروج خود را از نامحرمان حفظ نمایند.^۱

پیوند با خویشاوندان (صله‌ی رحم)

اسلام در تعالیم اخلاقی - اجتماعی خود، عاطفه‌ی خویشی را ارج نهاده و مردم را به صله‌ی رحم در حق منسوبین و خویشاوندان نزدیک، تشویق فرموده است تا زندگی در صحنه‌ی اجتماع شیرین و گوارا تر باشد.

از آن جایی که جامعه از خانواده‌ها و اقوام و عشیره‌های مختلف به وجود می‌آید، اگر هر انسانی این فرمان اخلاقی و این وظیفه دینی - اسلامی را در زندگی خود برنامه‌ی عمل قرار دهد و تصمیم او این باشد که به ارحام و منسوبین نزدیک خود برسد، طبعاً در گوشه و کنار جامعه، فرد یا خانواده‌ی گرفتار و در مانده‌ای باقی نخواهد ماند و زندگی در جامعه انسانی لذت بخش و سرور آفرین خواهد بود، به ویژه آن که اسلام در پرورش این خصلت والای انسانی و در تقویت این روح خدمتگزاری از دو طریق عمومی و خصوصی برنامه‌ریزی کرده است، اول این که: هر فرد مسلمان را موظف کرده که به وضع توده مردم هر چند که نسبت خویشی با او نداشته و ندارد، برسد. دوم این که به هر انسان مؤمن و مسلمانی درباره‌ی ارحام و خویشاوندان نزدیک خود، مسؤولیت خاصی داده است.^۲

۱- ر.ک: طباطبایی، سید محمد حسین؛ تفسیر المیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمد باقر، ج ۳۹، صص ۱۵۱-۱۴۴، ذیل آیات ۲۹ و ۳۱ سوره‌ی معارج.

۲- ر.ک: سید علوی، سید ابراهیم، این گونه معاشرت کنیم، صص ۱۶۹-۱۶۸.

در قرآن کریم، بسیار بر ارتباط با خویشاوندان و احسان در حق آنان تأکید شده است.^۱

توجه به ارزش و اهمیت اجتماعی و اخلاقی این موضوع برای ثبات و استحکام درونی جامعه اخلاقی مطلوب، کاملاً ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

از مجموع آیاتی که در این رابطه در قرآن کریم آمده و علامه طباطبایی در تفسیر المیزان درباره‌ی آن بحث نموده و سخن گفته است، مطالب ذیل برمی‌آید:

۱. احسان و خوبی به خویشاوندان نزدیک، به اندازه‌ی پرستش خدا و اطاعت والدین، اجر و پاداش دارد و از اهمیت برخوردار است.^۲
۲. ارتباط عاطفی با خویشاوندان نزدیک، کار مؤمنانی است که به مقام بلندی از ایمان دست یافته و از حساب سخت محشر، بیم دارند.
۳. مؤمنان سطح بالا از بهترین اموال و دوست داشتنی‌ترین دارایی‌هایشان برای ارحام فقیر و تنگدست خویش انفاق و احسان می‌کنند.^۳
۴. قطع رحم و بریدن ارتباط با خویشاوند نزدیک، یک نوع پیمان شکنی با خداست.^۴
۵. گسستن ارتباط با خویشاوند نزدیک، در حد فسادگستری در روی زمین است و چنین شخصی مورد لعن و نفرین خداوندی است.^۵

۱- به‌عنوان نمونه؛ سوره‌ی بقره/ آیه‌ی ۸۳ و ۱۷۷، سوره‌ی نساء/ آیه‌ی ۱، سوره‌ی رعد/ آیه‌ی ۲۱ و ۲۵، سوره‌ی محمد/ آیه‌ی ۲۲.

۲- ر.ک: طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیرالمیزان، ج ۱، ص ۴۰۵.

۳- ر.ک: طباطبایی، سیدمحمدحسین؛ تفسیرالمیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۲۲، ذیل آیه‌ی ۲۱ سوره‌ی رعد.

۴- ر.ک: همان، ذیل آیه‌ی ۲۵ سوره‌ی رعد.

۵- ر.ک: همان، ج ۱۸، صص ۳۶۲-۳۶۱، ذیل آیه‌ی ۲۲ سوره‌ی محمد.

۶. در جامعه‌ای که افراد با خویشاوندان نزدیک خود ارتباط و رفت و آمد ندارند و به این اندازه دچار انحطاط اخلاقی هستند، امیدی به بقای چنین جامعه‌ای نیست و اصولاً ریشه‌های امید در چنین اجتماع انسانی خشکیده است.^۱

عفو و بخشش

عفو و بخشش یکی از مکارم اخلاق است که همراه صله‌ی رحم در روایات عنوان شده است. عفو گاهی در ردیف آداب قرار گرفته^۲ و گاهی به‌عنوان یک مسأله‌ی اخلاقی از آن یاد شده است.^۳ اگر عفو را مترادف با حلم بدانیم مسأله‌ی اخلاقی است و اگر آن را ظهور و نمود خارجی حلم بدانیم جزو آداب خواهد بود. همچنان که اگر کسی ادعا کند اخلاق اسلامی چیزی غیر از آداب دینی نیست، او می‌تواند عفو را جزء هر دو موضوع، یعنی اخلاق و آداب، قرار دهد.

عفو به معنی روحیه گذشت از تقصیر و اشتباه دیگران و نادیده گرفتن آن است. در معنای این کلمه همیشه توجه به آسان بودن و نرمی در برخورد با دیگران و سخت‌گیری نکردن وجود دارد. در واقع، نتیجه «حلم و بردباری» همان عفو و چشم‌پوشی و فرونشاندن خشم و دوری از کيفر و انتقام‌گیری است.^۴

در اخلاق اسلامی به این مسأله و آثار فراوان تربیتی آن توجه زیادی

۱- همان.

۲- تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۴۳، ذیل آیه‌ی شریفه ۱۹۹ سوره‌ی اعراف: «عَمِنَ سَمْعُ أَبِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ يُقُولُ: إِنَّ اللَّهَ أَذْبَ رَسُولَهُ فَقَالَ: يَا مُحَمَّدَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ خَذِرِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ».

۳- تفسیر درالمشور، ج ۳، ص ۱۵۴، ذیل آیه‌ی ۱۹۹ سوره‌ی اعراف: پیامبر اکرم رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فرمود: «اخلاق کریمانه نزد خدای تعالی آن است که از کسی که به تو ستم کرده عفو کنی، و با کسی که با تو قطع رابطه کرده رابطه برقرار کنی، و به کسی که تو را محروم می‌کند کمک نمایی».

۴- مفردات راغب، ص ۲۹۰.

شده است؛ عفو و مغفرت به عنوان دو صفت والای الهی در قرآن کریم ذکر شده^۱ و در تاریخ پیامبران، به خصوص حضرت سلیمان و پیغمبر خاتم صلی الله علیه و آله عالی ترین نمونه های عفو را مشاهده می کنیم، و هر انسان مسلمان و متعهدی نیز باید خود را به این صفت خداپسندانه متّصف گرداند.

ویژگی برجسته ای اخلاق پیامبر که باعث ترویج دین شد، همین صفت بزرگ منشی و عفو و گذشت ایشان بود. در برخی روایات نیز «عفو و گذشت» از بهترین صفات اخلاقی اهل دنیا و آخرت به شمار آمده است.^۲

عفو و گذشت باعث عزّت و پیروزی انسان می شود و بیشترین تأثیر مثبت را بر روح شخص خطاکار می گذارد. هر مسلمانی باید در گرفتن حقّ خود اهل تسامح و تساهل بوده تا خداوند نیز با او چنین رفتار کند و بر این اساس می تواند ندا دهد:

دارم امید عاطفتی از جانب دوست
کردم جنایتی و امیدم به عفو اوست
هیچ کس نباید تصوّر کند که باید همه مردم آن گونه که من می فهمم
و می اندیشم عمل کنند، حتّی وقتی مدیری می بیند که برخی از افراد
تحت مدیریت او مرتکب خطا شده اند و یا عمل آنان خلاف اندیشه
مدیر بوده است، می تواند با عفو خود آنان را اصلاح کند. بی شک
خداوند در عوض این اغماض، بر مجد و عزّت وی خواهد افزود. پیامبر
اکرم صلی الله علیه و آله در اهمّیت این خصلت نیکوی اخلاقی فرموده: «عَلَيْكُمْ
بِالْعَفْوِ، فَإِنَّ الْعَفْوَ لَا يَزِيدُ الْعَبْدَ إِلَّا عَزًّا، فَتَعَاَفَا يُعَزِّكُمُ اللَّهُ»^۳ عفو و بخشش

۱- به عنوان نمونه؛ آیات ۱۴۹-۱۴۸ / سوره ی نساء و ۲۲ / سوره ی نور.

۲- ر.ک: فیض کاشانی، ملأ محسن، محجّة البیضاء، ج ۵، ص ۳۱۹.

۳- وافی، ج ۱، ابواب ایمان، ص ۸۳.

را فراموش نکنید؛ زیرا عفو بر عزت انسان می‌افزاید، پس یکدیگر را عفو کنید تا خدا به شما عزت دهد.»

در پایان بحث باید چند نکته را متذکر شد:

۱. عفو از سوء یعنی پرده‌پوشی زبانی و عملی بر کارهای زشت. یعنی هرگز به کسی که به شما ظلم کرده فحش ندهید، آبروی او را نبرید، پشت سر او از او به بدی یاد نکنید، و عملاً نیز در برابر او به او توهین نکنید و انتقام نگیرید و این در صورتی پسندیده است که انسان قدرت انتقام گرفتن داشته باشد ولی از آن صرف نظر کند، نه این که چون نمی‌تواند حق خود را بگیرد، عفو نماید.^۱

۲. گاهی شخص ظالم به حقوق جامعه یا احکام الهی تجاوز نموده است، که احتیاج به حد و کیفر دارد؛ زیرا احترام و ابهت قانون خدا را شکسته است، در این صورت نباید وی را عفو کرد. در حدیثی آمده: «حضرت رسول اکرم ﷺ، هرگز برای شخص خود انتقام نگرفت، بلکه عفو می‌کرد، ولی هرگاه به احکام خدا تجاوز می‌شد بیشترین غضب را داشت.»^۲

قرآن کریم نیز فرموده است: ﴿وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ﴾^۳
 هنگام اجرای حد زنا، در اجرای حکم خدا و اقامه‌ی حد، رأفت شما را نگیرد که از انجام حدود الهی دست بردارید.^۴

توجه به معیار ارزشمند قناعت

یکی از مهمترین ویژگی‌های مبنایی جامعه‌ی اخلاقی مطلوب، که از

۱- ر.ک: تفسیرالمیزان، ج ۹، صص ۱۹۴-۱۹۳.

۲- ر.ک: همان، ج ۶، ص ۳۳۳.

۳- نور/ ۲.

۴- ر.ک: تفسیرالمیزان، ج ۱۵، ص ۱۱۳.

جمله صفات فاضله و اخلاق حسنه است و ضامن سعادت ابدی و اطمینان خاطر فردی و اجتماعی می باشد، قناعت است. قناعت، حرص را مهار نموده و عزت دنیوی و اخروی انسان را تضمین می نماید. با قناعت، روابط اجتماعی استحکام فزون تری یافته و احساس آزادگی و بزرگواری در نهاد اعضای جامعه رشد می کند، در نتیجه برخورد اخلاقی و اجتماعی آن ها به درجه ی مطلوب و ایده آل می رسد. هم چنین در سایه سار قناعت، ارزش ها و شؤون اخلاقی در مورد اموال، حفظ می شود و این روند ترویج و گسترش می یابد، زیرا کسی بیشتر از نیاز به جمع مال نمی پردازد.

و به جای اشتغال به امور دنیوی و جمع ثروت، به فراهم نمودن توشه برای آخرت خود می پردازد. اما اگر کسی از این صفت محروم ماند و آلوده ی حرص شد، به دنیا فرو می رود و خاطر او پریشان و کار او متفرق می گردد.

قناعت، حالتی است برای نفس انسان، که باعث اکتفا کردن آدمی به قدر حاجت و ضرورت و زحمت نکشیدن در تحصیل زیاده از مال می شود. قناعت، مرکبی است که آدمی را به مقصد می رساند؛ زیرا هر که به حد ضرورت اکتفا نمود و دل را به زیاده طلبی در امور دنیوی مشغول نکرد، همیشه فارغ البال بوده و تحصیل آخرت برای او سهل و آسان می گردد.^۱

قناعت سرافرازد ای مرد هوش سریر طمع بر نیاید ز دوش

عَلَّامَه طباطبایی در تفسیر شریف المیزان در توصیف قناعت چنین می گوید: «قناعت ازاله ی مرض حرص و طول امل است

و فوایدی خاص بر آن مترتب است: اول آن که در دعا و خواسته‌های الهی، آدمی را متنبه می‌سازد که چیزی را از خدا بخواهد که با حکمت الهیه اش منافات نداشته باشد. دوم آن که نیاز و درخواستش را فقط از خزانه‌ی غیب الهی می‌خواهد و از این که زیر بار منت و خواری مردم برود، خود را می‌رهاند و خداوند نیز مردم را از این که چشم به فضل و زیادی‌های دیگران بدوزند نهی فرموده است و زیاده‌طلبی در مال را مذموم دانسته و نکوهش کرده است. درست است که زیاده‌خواهی و داشتن مزایای بسیار زندگی و یا از همه بیشتر داشتن و تقدّم بر سایرین یکی از فطریات بشر است، ولی هنر آن است که آدمی این خواست فطری و نفسانی را مهار کند و نفس خویش را قانع نماید و آگاه باشد که خداوند هر مزیت و فضلی را یکسان به همه عطا نمی‌کند و ممکن است فضلی به فردی و مزیتی به فرد دیگر اختصاص داشته باشد و درخواست مطابق حکمت الهی همین است، که آن چه را مختصّ او نیست نخواهد. هم چنین بهتر آن است که آدمی به اکتساب، یعنی آن چیزی که با عمل خود به دست می‌آورد، قانع باشد و درخواست و آرزوی زیادت و مزیت‌های دیگران را در مال و صنعت نکند، که مجبور شود دست نیاز در مقابل مردم دراز کند و خود را خوار و ذلیل نماید و باید بداند که با آرزو مالک چیزی نمی‌شود.^۱

به قناعت کسی که شاد بود   تا بود محتشم نهاد بود
وانکه با آرزو کند خویشی   اُفتد از خواجگی به درویشی

۱- ر.ک: طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیرالمیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۴، صص ۵۴۰-۵۳۴ و ج ۱۹، صص ۶۳-۶۲.

ترویج و گسترش امر به معروف و نهی از منکر

از دیگر وظایف، ویژگی‌ها و ضروریات مهم جامعه‌ی اخلاقی مطلوب، مسأله‌ی امر به معروف و نهی از منکر است؛ زیرا مایه‌ی رستگاری و شایستگی جامعه می‌شود و خداوند اعضای آن را مورد لطف، رأفت و رحمت خود قرار می‌دهد تا آنان با هم انس گرفته و حقوق یکدیگر را مراعات کنند.

امر به معروف و نهی از منکر از نشانه‌های اصیل ایمان است؛ زیرا مؤمنان راستین با همه‌ی کثرت و پراکندگی افرادشان، در صف واحدی قرار گرفته‌اند، به طوری که در صفات و رفتارشان روح وحدت و هماهنگی به چشم می‌خورد. هم‌چنین به مسؤولیت‌های حسّاس خود واقف بوده، مسؤول اعمال نیک و بد همدیگر هستند. آنان به خاطر ولایت داشتن در امور یکدیگر به خود اجازه می‌دهند هریک دیگری را به خوبی دعوت و از زشتی بازدارد و با شرایط معینی یکدیگر را «امر به معروف و نهی از منکر کنند» که ﴿الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ﴾^۱ مردان مؤمن و زنان مؤمن، بعضشان اولیای بعض دیگرند، امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند.

امر به معروف و نهی از منکر، نمایان‌گر عمق ایمان مؤمنین در درون آن‌هاست و مسؤولیت خطیر آن به این دلیل است که ایشان رفتار یکدیگر را دقیقاً تحت نظارت گیرند تا مبادا از مسیر سعادت و نیکبختی منحرف گشته و گرفتار حکومت قهرمداران، جبّاران و مستبدان گردند؛ زیرا جامعه‌ای که تحت تأثیر هوس‌های نابسامان و تمایلات آلوده،

گرفتار اعمال زشت می‌گردد و رفتار معقول و کردار نیک از دیدگاه افراد آن فاقد ارزش می‌شود، حقایق جدی و اساسی زندگانی خود را فراموش کرده و با اعمال بی‌بندوبار خود، عرصه را برای پذیرش هر نوع استعمار و استثمار آزاد می‌گذارند، و پی‌آمد چنان احوالی این است که قدرت‌های شیطانی، عرصه را برای جولان خود آماده یافته و با خودکامگی بر آن‌ها مسلط می‌گردند. وقتی مردم، رو به ضعف نهاده و زمینه را برای رشد و پیشرفت استبداد و خودکامگی آماده نمایند، مقام خلیفه‌اللّهی را از دست خواهند داد و به هیچ وجه خواسته‌های معقولشان برآورده نخواهد شد، چون انسان وقتی می‌تواند منصب خلافت الهی را احراز کند که در ظلّ مساعی و کوشش‌هایش در امر به معروف و نهی از منکر کسب قدرت نماید؛^۱ چنان‌که پیامبر گرامی اسلام ﷺ فرمود: «مَنْ أَمَرَ بِالْمَعْرُوفِ وَ نَهَى عَنِ الْمُنْكَرِ فَهُوَ خَلِيفَةُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ وَ خَلِيفَةُ رَسُولِ اللَّهِ وَ خَلِيفَةُ كِتَابِهِ»: آن‌که اعمال مردم را می‌پاید و آنان را به خیر و نیکی دعوت می‌کند و از کارهای زشت و نامعقول آنان جلوگیری می‌کند، او خلیفه و جانشین خدا در زمین است و در مقام و مرتبت جانشینی رسول خدا و کتاب او، جایگاهی برای خود احراز می‌کند.^۲

امر به معروف و نهی از منکر، از مصادیق جهاد در راه خدا و از استوانه‌ها و شعب پایدار آن به شمار می‌رود؛ زیرا هر که به قانون امر به معروف عمل کند، با مؤمنین همیاری کرده، نیرو و توانش را فزاینده می‌سازد و آن‌که نهی از منکر کند، بینی منافق و افراد گرفتار دوگانگی شخصیت را به خاک می‌مالد و خویشان را از گزند نیرنگ او حفظ

۱- ر.ک: حجتی، سید محمدباقر؛ چهارده مقاله و گفتار، صص ۱۶۴-۱۶۳.

۲- مجمع‌البیان، ج ۲، ص ۴۸۲.

می‌کند و در حقیقت، ایجاد نوعی انضباط اجتماعی است که به پاسداری از آزادی و سعادت جامعه در حوزه اخلاق و معرفت منتهی می‌شود و نشانه‌ی عشق به مکتب و مردم، علاقه به سلامت جامعه، غیرت دینی، ارتباط دوستانه بین مردم و هم‌چنین نشانه‌ی فطرت بیدار، نظارت عمومی و حضور در صحنه است.^۱

ارزش و اهمیت امر به معروف و نهی از منکر

درباره‌ی اهمیت و ارزش دو فرضیه بزرگ امر به معروف و نهی از منکر آیات زیادی وجود دارد و اخبار و روایات فراوانی از رسول اکرم و ائمه‌ی معصومین علیهم‌السلام وارد شده است.

۱. امر به معروف و نهی از منکر، نه تنها ریشه فطری، بلکه ریشه‌ای غریزی دارد. در قرآن کریم می‌خوانیم؛ وقتی مورچه‌ای دید حضرت سلیمان علیه‌السلام با لشکرش در حرکتند، فریاد زد و به سایر مورچگان گفت: به لانه‌های خود بروید تا پایمال نشوید.^۲

هم‌چنین هنگامی که هدهد در پرواز خود از فضای کشور سبأ متوجه انحراف مردم شد و دریافت که مردم خورشید پرستند، نزد حضرت سلیمان علیه‌السلام آمد و از این انحراف شکایت کرد.^۳ این موارد می‌رساند که فریاد در برابر انحراف و دلسوزی برای دیگران و به عبارتی امر به معروف و نهی از منکر، هم ریشه‌ای غریزی و هم ریشه‌ای فطری دارد.^۴

۱- ر.ک: حجتی، سید محمدباقر، چهارده مقاله و گفتار، ص ۱۸۳، هم‌چنین ر.ک: قرائتی، محسن، تفسیر سوره‌ی لقمان، صص ۶۴-۶۲.

۲- نمل / ۱۸.

۳- نمل / ۲۴.

۴- ر.ک: طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیرالمیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۱۵، صص ۵۰۲ و ۵۰۶.

۲. موضوع امر به معروف و نهی از منکر، از همان روزهای اوّل بعثت پیامبر اسلام ﷺ مورد عنایت اسلام بوده است. سوره‌ی والعصر که در اوایل بعثت در مکه نازل شده، گواه این مدعاست؛ زیرا آیه‌ی ﴿و تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ﴾، به نوعی امر به معروف و نهی از منکر را مورد توجه قرار می‌دهد و از مؤمنان می‌خواهد تا یکدیگر را به کارهای حق و پایداری در راه خدا دعوت و سفارش کنند و از منکرات دوری گزینند.^۱

۳. امر به معروف و نهی از منکر، مهم‌ترین وظیفه انبیاست؛ زیرا قرآن می‌فرماید: ما در میان هر امتی، پیامبری را مبعوث کردیم که مهم‌ترین وظیفه او دو چیز بود: یکی امر به یکتاپرستی که بزرگ‌ترین معروف‌هاست ﴿أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ﴾ و دوم نهی از اطاعت طاغوت‌ها که بزرگ‌ترین منکرهاست. ﴿اجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ﴾.^{۲،۳}

۴. امر به معروف، کاری است که خدا انجام می‌دهد: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ﴾،^۴ چنان‌که امر به منکر کار شیطان است: ﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَ يَأْمُرُكُمُ بِالْفَحْشَاءِ﴾.^۵ این مضامین دو نکته را می‌رساند اولاً امر به معروف و نهی از منکر، یک وظیفه عمومی است؛ زیرا تمام مردان و زنان با ایمان نسبت به یکدیگر حق ولایت دارند و هریک اجازه دارند و حتی موظفند دیگری را به معروف سفارش کنند و از منکر باز دارند. ثانیاً قرآن همواره امر به معروف را مقدم بر نهی از منکر آورده تا

۱- ر.ک: طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیرالمیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۲۰، صص ۶۱۲-۶۱۱، ذیل آیه‌ی ۲ سوره‌ی عصر.

۲- نحل / ۳۶.

۳- ر.ک: طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیرالمیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۱۲، ص ۳۵۳.

۴- نحل / ۹۰.

۵- بقره / ۲۶۸.

بفهماند که کارها را از راه مثبت پیگیری کنید و در جامعه، تنها انتقادکننده نباشید.^۱

۵. خداوند در قرآن کریم، امت اسلام را بهترین امت می‌داند، به دلیل این که امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند و از مقام ایمان برخوردارند.^۲

۶. امر به معروف و نهی از منکر رمز برتری و کرامت است؛ تا زمانی که بر اساس ایمان و به انگیزه‌ی الهی انجام گیرد.^۳

۷. امر به معروف و نهی از منکر آن چنان اهمیت دارد که در قرآن، نام آمرین به معروف در کنار نام انبیا آمده است و کیفر قاتلان آنان همچون قتل انبیاست؛ ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾.^۴

۸. گروه ویژه‌ای در جامعه باید باشد که با قدرت و امکانات، وارد عمل شوند و امر به معروف و نهی از منکر نمایند و خوب این عمل، و خوب کفایی است و اجرش از آن همان گروهی است که آن را انجام می‌دهند و به دلیل حفظ شؤون اخلاقی، به خیر دعوت و از شر نهی می‌کنند. اگر شخص منحرفی را دیدند، او را به حال خود و نمی‌گذارند و بی تفاوت از کنار او نمی‌گذرند، بلکه با وی برخورد نموده و او را از انحراف، نهی می‌کنند.^۵

۱- ر.ک: طباطبایی، سید محمدحسین، همان، ج ۱۰، ص ۴۵۵؛ هم چنین ر.ک: قرائتی، محسن، امر به معروف و نهی از منکر، صص ۱۵-۱۴.

۲- ر.ک: طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیرالمیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۳، ص ۵۸۳- همان.

۳- همان، ص ۱۹۳، ذیل آیه‌ی مذکور (۲۱ سوره‌ی آل عمران).

۴- ر.ک: طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیرالمیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۳، صص ۵۷۸-۵۷۷.

۹. آمرین به معروف و ناهیان از منکر، نسبت به اجتماع دیدبانانی هستند که هموعان خویش را به سوی خیر سوق می‌دهند و هشدار و نهیشان به خلاف کاران، همراه با حفاظت و پاسداری از قانون الهی است، و نه در حال انفراد، نه در خلوت و نه در ظاهر از آن قانون تجاوز نمی‌نمایند و این ناشی از ایمان ایشان است؛ زیرا آنان افرادی جان برکف و شجاع هستند که فریادشان در روز، با اشک و توبه و رکوع و سجودشان در شب همراه است. اینانند افراد رستگاری که به فوز بزرگی که خداوند در ستایش آنان وعده داده، می‌رسند.^۱

۱۰. خداوند آمرین به معروف و ناهیان از منکر را در زمین تمکین می‌دهد، بدین معنا که ایشان را نیرومند می‌کند، به طوری که هر کاری بخواهند بتوانند، در راستای این وظیفه، انجام دهند و هیچ مانع یا مزاحمی نتواند سد راه آنان شود، تا اجتماعی صالح و مطلوب از نظر اخلاقی و انسانی به وجود آورند و نمونه‌ای از عالی‌ترین جامعه در تاریخ اسلام که در عهد رسول خدا ﷺ شکل گرفت، باشند.^۲

۱۱. در انجام امر به معروف و نهی از منکر باید صبر و پایداری پیشه کرد و گاهی نیز به استقبال خطر رفت؛ زیرا عمل به وظیفه گاهی با خطر و سرزنش همراه است و از این‌روست که آمرین به معروف و ناهیان از منکر شجاع، دارای صلابت و عزم و اراده‌ای قوی، نامیده شده‌اند.^۳

۱۲. مسأله امر به معروف و نهی از منکر از مختصات پیغمبر اسلام و امت اوست؛ زیرا دینی که حضرت محمد ﷺ آورد و قرآن آن

۱- ر.ک: همان، ج ۹، ص ۵۳۹؛ ذیل آیات ۱۱۱ و ۱۱۲ سوره توبه.

۲- ر.ک: طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمد باقر، ج ۱۴، صص ۵۴۷-۵۴۶؛ ذیل آیه ۴۱ سوره حج.

۳- ر.ک: همان، ج ۱۶، صص ۳۲۶-۳۲۵؛ ذیل آیه ۱۷ سوره لقمان.

را تصدیق نمود، یگانه دینی است که در قالب بی‌روح امر به معروف و نهی از منکر تا آن‌جا که ظرفیت داشت روح حیات دمید و کار آن را که جز دعوت زبانی چیز دیگری نبود، به جایی رسانید، و آن‌قدر توسعه داد که شامل جهاد با اموال و نفوس نیز می‌شود. اسلام، تنها دینی است که جمیع امور مربوط به زندگی بشر و همه شوئون و اعمال وی را برشمرده و امر به معروف و نهی از منکر را به طور صحیح و کامل ارائه نموده است و عمل به آن را از فرایض حقیقی برشمرده است.^۱

هدف اساسی دو فریضه امر به معروف و نهی از منکر، سوق دادن مردم به سوی نیکی‌ها و بازداشتن آن‌ها از کارهای زشت است و این که خداوند به پیروی از رسول گرامی اسلام امر می‌نماید، و دین او را جامع‌ترین ادیان می‌داند، به دلیل برپایی و عمل به امر به معروف و نهی از منکر است؛ که یکی از امور کامل پنج‌گانه و در حد اعلای مورد عمل دین اسلام می‌باشد و قوانین مجعوله اجتماعی، دینی و اخلاقی آن در سایه عمل صحیح مورد توجه و دقت است و هریک از اعضای آن با دعوت مردم به نیکی‌ها و نهی ایشان از ناپسندی‌ها و زشتی‌ها، که معنا و هدف اصلی امر به معروف و نهی از منکر می‌باشد، آن را به نحو احسن به انجام می‌رسانند.^۲

نتیجه

از مطالبی که در این نوشتار ارائه شد، نتایج ذیل به دست می‌آید:

۱. جامعه اسلامی با آراستگی به ارزش‌های اخلاقی و ویژگی‌های

۱- همان، ج ۸، صص ۳۶۴-۳۶۵.

۲- ر.ک: طباطبایی، سید محمدحسین؛ تفسیرالمیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، ج ۸، صص ۳۶۴-۳۶۵.

مطلوب عملی؛ چون «صبر و پایداری، کظم غیظ، حیا و پاکدامنی، صله‌ی رحم، عفو و بخشش، قناعت و امر به معروف و نهی از منکر» به عالی‌ترین کمالات معنوی دست یافته و زمینه بهره‌وری بنیادی انسان و هم‌نوع او را بر اساس عدالت و احسان، مهر و دوستی، مردم‌خواهی و تعامل اجتماعی فراهم می‌سازد.

۲. جامعه اسلامی با چنین ارزش‌های بنیادی و مبنایی، به عنوان اجتماعی ایده‌آل، دوست‌داشتنی، جذاب و به‌سان دنیایی آکنده از گل‌ها و لاله‌ها با عطرها و خواص مختلف و پایدار شناخته می‌شود؛ زیرا با صبر و کظم غیظ، کامیابی دنیوی و اخروی اعضای خویش را تضمین می‌کند. حیا، پشتوانه‌ای عظیم در اخلاق را به ارمغان آورده و اعضای جامعه را از ارتکاب جرایم و تعدی به حریم‌همنوعان باز می‌دارد. با ترویج صله‌ی رحم ثبات و استحکام درونی خود را تضمین می‌کند. با عفو و بخشش از شخصیت‌ها پاسداری نموده و روحیه‌ی اصلاح و خودسازی را برای نیل به جامعه‌ی مطلوب اخلاقی تقویت می‌کند. با قناعت، حرص و طمع را زایل و ریشه‌های مهلک اسارت نفس را می‌خشکاند و با امر به معروف و نهی از منکر به ترویج دایمی ارزش‌های عملی در اخلاق، و استحکام مطلوبیت اخلاقی خود در عرصه‌های فردی، اجتماعی، فرهنگی و تربیتی پرداخته و همّت می‌گمارد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج الفصاحه، ترجمه و تدوین: پاینده، ابوالقاسم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات جاویدان، ۱۳۶۰ش.
۳. آمدی، عبدالواحد بن محمد تمیمی، غررالحکم و درر الکلم، شرح: خوانساری، سید جمال الدین، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۶ش.
۴. حجتی، سید محمدباقر، چهارده مقاله و گفتار، تهران: بنیاد قرآن، ۱۳۶۱ش.
۵. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، بیروت: دارالشامیة، ۱۴۱۲ش.
۶. سید علوی، سید ابراهیم، این گونه معاشرت کنیم، تهران: انتشارات رسالت قلم، ۱۳۶۲هـ.ش.
۷. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمان، در المنثور فی تفسیر بالمأثور، قم: کتابخانه آیة الله مرعشی رحمته الله، ۱۴۰۴ هـ.ق.
۸. طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیر المیزان، ترجمه: موسوی همدانی، سید محمدباقر، تهران: کانون انتشارات محمدی، ۱۳۶۲ش.
۹. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، بیروت: مؤسسه اعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵هـ.ق.
۱۰. عیاشی، ابی نصر محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، بیروت، مؤسسه اعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۱هـ.ق.
۱۱. فیض کاشانی، ملامحسن، محجة البیضاء فی تهنید الاحیاء، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۳هـ.ق.
۱۲. فیض کاشانی، ملامحسن، الوافی، اصفهان، مکتبه امیرالمؤمنین، ۱۴۱۵هـ.ق.

۱۳. قرائتی، محسن، تفسیر سوره‌ی لقمان، چاپ پنجم، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۲ش.
۱۴. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ ه.ق.
۱۵. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم: انتشارات نسل جوان، ۱۳۷۱ش.
۱۶. نراقی، احمد، معراج السعادة، چاپ چهارم، قم: انتشارات هجرت، ۱۳۷۶ش.